

KORNAI JÁNOS

A GONDOLAT EREJÉVEL – RENDHAGYÓ ÖNÉLETRAJZ (RÉSZLETEK)

Kornai János akadémikust, a világ hét tudományos akadémiájának tagját, tizenhárom egyetem díszdoktorát köszönti 80. születésnapja alkalmából a Budapesti Corvinus Egyetem. Önéletrajzi kötetéből most azokat a tanulságos részleteket tesszük közzé, amelyek a Harvard Egyetem oktatási és kutatási kapcsolatairól szólnak.

HOGYAN NEVEZIK KI A HARVARD EGYETEM TANÁRAIT

Mielőtt hozzáfognék saját kinevezésem történetéhez, előreugrom az időben. Elmondom, mi a tanári kinevezés procedúrája a Harvard Egyetemen – úgy, ahogy azt magam is láttam, tapasztaltam, amikor a tanszék tagjaként részt vettem más jelöltek kiválasztásában. Hangsúlyozni szeretném, hogy az Egyesült Államokban nincs egységes, kötelező szabály arra, hogyan kell kiválasztani az egyetemi tanárokat. Az alábbiakban kizárólag a Harvard Egyetem kinevezési gyakorlatával foglalkozom.

Az amerikai „rendes egyetemi tanár” (full professor) munkahelyének biztonságát sajátos aszimmetrikus munkaszerződés védelmezi, amelyet *tenure*-nek neveznek. Egy tenured professor bármikor felmondhat, ha rosszul érzi magát a munkahelyén, vagy másutt jobb lehetőséget kínálnak számára. Ezzel szemben a munkaadó, az egyetem nem küldheti el, még akkor sem, ha elégedetlen a teljesítményével.

Noha ennek a jogviszonynak a célszerűsége vitatható, elég széles körben támogatják, mert a teljes biztonságot tekintik az akadémiai szabadság legfontosabb garanciájának. Így senkit sem érhet egzisztenciális fenyegetés politikai vagy tudományos nézetei miatt. A McCarthy-időszakra szoktak hivatkozni, amikor a tenure védett meg nem is egy amerikai egyetemi embert a politikai boszorkányüldözéstől.

Ám ha ennyire nehéz megszabadulni egy egyetemi tanártól, százszor is meg kell gondolni, kit válasszanak ki erre a munkakörre. Nincsenek törvényesen előírt, az USA minden egyetemére vonatkozó egységes szabályok, ezért én is kizárólag a Harvardon szokásos eljárást ismertetem. Saját tapasztalataim mellett felhasználok és idézni fogom Henry Rosovsky könyvét: *Az egyetemhasználati utasítás (The University – An Owner's Manual)*. A szerző hosszú időn át a legnagyobb kar, a Faculty of Arts and Sciences dékánja volt; ha van valaki, aki mélyen belelátott az egyetemi élet boszorkánykonyhájába, akkor az Henry Rosovsky volt.

Induljunk ki egy hipotetikus példából: a közgazdasági tanszéken szükség lenne egy tanárra, aki az üzleti pénzügyeket taníthatná. A kiválasztás, első fokon, kizárólag a full professorok testületére tartozik. Sem az alacsonyabb beosztású tanárok, sem a diákok nem vesznek részt a processzusban. A szokásos havi tanári értekezlet először magával az ötlettel foglalkozik. Valóban éppen ez az a terület, amelyen erősítésre van szükség? Ha igenlő a válasz, kineveznek egy „kereső bizottságot” (search committee). Ez a kis csoport ettől kezdve több hónapon át foglalkozik a problémával. Tagjai elővassák a témába vágó friss irodalmat, tájékozódnak, majd ismételt viták után előáll-

nak egy jelölt nevével. A lécezt az elképzelhető legmagasabbra teszik. Idézem Rosovskyt, aki így fogalmazza meg a választás kritériumát: „Ki a legokosabb, a legérdekesebb, a legígéretesebb? Ki a legjobb a világon, aki megfelel a szóban forgó feladatkör leírásának? Ki világviszonylatban a téma »vezető szaktekintélye?»” Az egyik régi Harvard egyetemi kolléga így fogalmazta meg, mit várnak el a jelölttől: „Olyan munkásságot végzett, hogy annak hatására a saját területén más lett a tudományos kutatás arculata, mint amilyen az ő tevékenysége előtt volt.”

A kereső bizottság nem csupán egy nevet dob be, néhány ajánló mondat kíséretében. A bizottság elnöke szabályos előadást tart a jelölt munkásságáról. Meg kell győznie a tanszék többi professzorát, hogy akit ajánl, megfelel a magas kritériumoknak. A kereső bizottság minden egyes tagja hozzászól, és elmondja személyes véleményét. Utána megindul a vita. Akik személyesen ismerik a jelöltet vagy korábban már olvasták a műveit, kifejtik álláspontjukat. Valóban olyan kiemelkedőek, úttörő jellegűek-e a kutatási eredményei, mint amilyenek a kereső bizottság tagjai minősítették? Akinek ellenvetése van, az is megszólal, és kifejti fenntartásait. Szóba kerül, milyen a jelölt személyisége. Ha valaki tud valamit arról, mennyire vált be tanárként, szeretik-e a diákok, ezt is mérlegelik. Ez azonban – számomra meglepő módon – nem minősül perdöntő kritériumnak. Ami igazán mérvadó, az a tudományos teljesítmény és a jövőben várható kutatási „potenciál”.

Hosszú vita következik – és utána sincs még döntés. Előbb a tanszék vezetője egy levelet küld ki a szubdiszciplína (példánkban, az üzleti pénzügytan) számos neves képviselőjének. A levél több nevet tartalmaz, köztük a kereső bizottság javaslatát is, anélkül hogy megmondaná: ki az, akinek a kinevezésére gondolnak. A levél címzettjeit arra kérik: rangsorolják a névsort, és indokolják meg, miért ez a sorrend. Mivel nem ismerik a Harvard által kiszemelt nevet, válaszukat „vak levélnek” nevezik. Itt tehát a témakör legjobb ismerőinek körében végrehajtott zártkörű közvélemény-kutatást folytatnak.

A jelölt életrajzát, publikációs listáját és két-három tanulmányát kiosztják a professzorok között tanulmányozásra, többi műve is a kollégák rendelkezésére áll. A házi feladat: első kézből meg kell ismerkedni a jelölt munkásságával. Néhány hónap múlva a javaslat ismét a tanári értekezlet napirendjére kerül. Újra kezdődik az eszmecsere. Talán már most, a második ülésen eljutnak a közmegegyezésig. Ha nem, még egyszer napirendre tűzik a kérdést. Végül, amikor már kiforrottak a vélemények, nyílt szavazásra kerül sor, s mindenki szavazatát jegyzőkönyvbe veszik. Ha a jelölt többséget kapott, akkor véget ért – no nem a kiválasztás drámája, hanem annak csak az első felvonása. Csak most kérdezi meg a tanszékvezető hivatalosan a jelöltet: akar-e jönni? Az állásra nem lehet pályázni. A Harvard full professor munkakörére *meghívják* azt, akit arra alkalmasnak minősítenek jövőbeni kollégái. Legtöbbször igenlő a válasz. De persze megtörténik, hogy az illető köszöni a megtiszteltetést, de elhárítja, például mert jól érzi magát az eddigi helyén, vagy családi okok miatt nem akar költözni. Ha ez a helyzet, minden kezdődik elölről: a kereső bizottság új névvel áll elő, és így tovább.

Tegyük fel, hogy a jelölt kész elfogadni a kinevezést. Ez most csak az elvi hajlandóságot fejezi ki, annak tudatában, hogy a kinevezési procedúra második és harmadik felvonása még hátra van. A következő lépés: tárgyalás a dékánal a kinevezés anyagi vonatkozású feltételeiről. A tanszék ebbe nem szól, nem is szólhat bele. A fize-

tés szigorúan magánügy. A tanszék többi tagja, de még a tanszékvezető sem tudja, mennyit kap a kollégájuk. Ez csak a jelöltre és a dékánra tartozik. A közgazdász aránylag „olcsó”, mert csak fizetést kell neki adni, esetleg anyagi segítséget a lakásszerzéshez, ha más városból költözik át. Az igazán drága befektetés a fizikus vagy a kémikus, aki esetleg sok millió dolláros laboratóriumot és segédszemélyzetet igényel. A full professor rangját viselő tanárok esetében nincsen előre rögzített fizetési skála, amelybe bele kellene illeszteni a tanári kar új tagját. A fizetésben és minden egyéb anyagi feltételben egyéni tárgyalások keretében állapodik meg a dékán és a tanári posztra meghívott tudós.

Ha a dékán és a jelölt megegyeztek, akkor a dékán javaslatot tesz az egyetem elnökének a kinevezésre. A tanszék minden egyes tagja levelet ír a dékánnak, amiben megindokolja saját – igenlő vagy nemleges – szavazatát. Az elnök megkapja a tanszéki tagok nyilatkozatait, valamint a „vak leveleket” is.

A tanszék többségi szavazata és a dékán egyetértése a kinevezés szükséges feltétele. Szükséges, de nem elégséges feltétel. Az egyetem biztos akar lenni abban, hogy a tanszéken nem alakult-e ki és nem került-e túlsúlyba valamiféle tudományos, világnézeti, politikai vagy baráti klikk, amely a maga pártfogoltját akarná behozni. Szükség van újabb, teljesen pártatlan felülbírálatra. Erre a célra az elnök egy ún. ad hoc bizottságot nevez ki. Egyik tagja olyan Harvard-professzor, aki ért a témához, de az egyetem valamelyik másik tanszékén dolgozik. (Például közgazdász, de a Business Schoolon tanít.) Ezen kívül két további szaktekintélyt kér fel, más egyetemekről; még az is megtörténik, hogy külföldről. Az ad hoc bizottság tagjai előre megkapják a jelölt anyagát, s – ha már elvállalták a felkérést – alaposan el kell olvasniuk a jelölt számos munkáját.

Utána az elnök, a dékán és az ad hoc bizottság tagjai, teljes titoktartás mellett, összegyűlnek az elnök hivatalában. (Magam is voltam, egy másik tanszéknél folyamatban lévő kinevezési ügyben ad hoc bizottsági tag, úgyhogy módomban volt megfigyelni az eljárást.) Az esemény „tanúk” (witnesses) meghallgatásával kezdődik. A tanszék vezetője nem vesz részt az ülésen; ő az első „tanú”, aki összefoglalja a tanszéki többség álláspontját. Az ülés résztvevői kérdéseket tesznek fel neki, majd távozik. Utána más „tanúk” következnek, elsősorban azok, akik a szóban forgó szubdiszciplína szakértői. „Tanúként” hallgatják ki azokat is, akik a kinevezést ellenezték. A résztvevők minél alaposabban meg akarják ismerni az ellenvéleményt alkotók érvelését. Amikor a tanúk meghallgatása véget ért, az elnök egyenként felkéri az ad hoc bizottság tagjait, foglaljanak állást és indokolják meg, miért támogatják vagy ellenzik a kinevezést. Itt nincsen szavazás – ez a bizottság nincs felhatalmazva a döntésre. Ezután az elnök ebédre hívja meg a társaságot, s ezzel véget ér az összejövetel.

S most következik a végső fázis: az elnök dönt. Az esetek túlnyomó többségében elfogadja a tanszék és a dékán javaslatát, de azért előfordul, hogy elveti. A negatív elnöki döntés mindig óriási feltűnést kelt.

A betöltésre váró munkakör megjelölésével kezdődő és a hivatalos kinevezéssel végződő időszak egy-két évig is eltarthat.

Elementáris erejű meglepetésként hatott rám e procedúra megismerése.

Hozzászoktam odahaza a „személyzeti ügyek” elfogult és sokszor cinikus kezeléséhez. Persze, szakmai kritériumok nálunk is szerepet játszottak, de ami igazán számított, az az előléptetendő személy kapcsolati rendszere. Kit milyen erők próbálnak

protezsálni vagy elgáncsolni? Politikai szempontok alapján? Személyes lojalitás ellenszolgáltatásaképpen, vagy egyszerűen haverságból, esetleg egy már megkapott vagy a későbbiekben remélt szívesség közvetlen vagy áttételes viszonzásaképpen? Mély benyomást tett rám, hogy a Harvard Egyetem kritériuma az elsőrangú tudományos teljesítmény. A professzorok szívből azonosulnak az egyetem presztízsszempontjaival: úgy akarnak választani, hogy megőrizzék a Harvard N° 1. rangját. Sok amúgy is elfoglalt ember hosszú időt, számos összejövetelt szentel annak, hogy jó legyen a kiválasztás. Az egyetem tanári kara úgy érzi: ez a *legfontosabb* ügy, amiről dönteni kell. Ha jók a tanárok, akkor minden rendben lesz. Ha nem jók, akkor az egyetem menthetetlenül a közepszerűség szintjére süllyed.

Senki sem állítja, hogy a hagyományosan kialakult és megőrzött procedúra tökéletesen működik. Előfordultak hibák. Van, akiről utólag kiderült: nem teljesítette a hozzáfűzött várakozásokat. És van, akit nem kértek fel tanárnak, s később fényes karriert futott be. Legendák lengik körül Paul Samuelson történetét. A Harvardon tanult, Schumpeter irányításával. PhD-tézisként adta be klasszikus művét, a *Közgazdasági elemzés alapjait (Foundation of Economics Analysis)*. Ragyogó matematikus volt egy olyan korszakban, amikor ez még korántsem volt általánosan elvárt tudás a közgazdasági szakmában. A Harvard mégsem ajánlott fel állást számára. A cambridge-i műegyetemre, az MIT-re szegődött el, ott ő alapította meg a közgazdasági tanszéket. Samuelson volt az első amerikai közgazdász, aki Nobel-díjat kapott.

Lehetséges, hogy a kiválasztás hangsúlyozottan magasra emelt mércéje hozzájárul ahhoz, amit a kívülállók „Harvard-arroganciának” minősítenek. Ahogy ez más, hagyományaikra és teljesítményeikre büszke testületeknél történni szokott, maguk a Harvard-professzorok nem érzékelik, hogy magasan hordanák az orrukat – mások azonban gúnyosan emlegetni szokták ezt, és rossz néven veszik.

Am ha vannak is árnyoldalai a kinevezési processzusnak, én megilletődve és tisztelettel figyeltem s szolgáltam, ameddig csak részt vettem benne.

TANÍTÁS A HARVARDON

Hasonlítsuk össze az én helyzetemet egy Harvard egyetemi kollégáéval, aki mondjuk mikroökonómiát tanít. Az anyagot alaposan elsajátította már diákkorában, és mivel jó egyetemen végzett, azt is megfigyelhette, milyen módszerrel adják elő a kurzust a tanárai. Még nem volt 30 éves, amikor tanársegéddé nevezték ki. Most, 50 és 60 éves kora között immár két-három évtizede adja elő szinte ugyanazt. Minden évben csak annyit kell változtatnia, amennyi új és tanításra méltó gondolatot produkált az irodalom, legfeljebb még az előadásokban szereplő példák statisztikai adatait kell felfrissítenie. Saját kutatási eredményeit könnyen beépítheti egyik vagy másik előadásába. Teljesen megengedett, s eléggé elterjedt gyakorlat, hogy a tanár készen veszi át valamely jól bevált tankönyv szerkezetét, esetleg különböző tankönyvekből „szerkeszti össze”, saját eredeti eredményeivel kiegészítve, előadás-sorozatának felépítését.

Nekem, 56 éves fejjel mindent előlről kellett kezdenem. A fő tantárgy, amelyet előadtam, ezt a címet viselte: *A szocialista rendszer politikai gazdaságtana*. Kizárólag graduate-diákokat, azaz a Master- vagy a PhD-fokozat megszerzéséhez vezető programok hallgatóit oktattam. Voltak idevágó nyugati tankönyvek; egy-egy fejezetüket

meg is adtam ajánlott olvasmányként – én azonban a magam módján akartam áttekintést adni a témáról. Sohasem vettem részt más tanárnak az én témakörömről tartott előadás-sorozatán; nem tudhattam, hogy más hogyan csinálja azt, amit nekem most tennem kellett. Persze felhasználtam az óriási terjedelmű szakirodalmat, de amit el akartam mondani, és ahogyan az anyagot elő akartam adni, azt végül is az első mondattól az utolsóig magam dolgoztam ki.

Bizonyára elkövettem baklövéseket. Nem okozott nagy örömet a hallgatóknak javíthatatlan magyar akcentusom. Mindazonáltal elégtétellel állapíthattam meg, hogy sikerült elnyernem a diákok figyelmét és megbecsülését. A nem kötelező graduate-kurzusok szokásos létszámához viszonyítva kiemelkedően nagy volt a résztvevők száma. Az induló létszám nemcsak hogy nem morzsolódott le, hanem rendszerint még gyarapodott is. Azért is, mert a világpolitikai események mindinkább előtérbe tolták a kommunista rendszer problémáit. Ám az is szerepet játszott, hogy óráimnak híre ment.

A Harvard Egyetemen nemcsak a tanár osztályozza a diákot. Az év végén kérdőívet osztanak ki a hallgatók között, akik – az anonimitás védelme alatt – leírják véleményüket a tanár munkájáról és a kitöltött űrlapot beadják a tanszéknek. Most is büszkén őrzöm ezeket az űrlapokat. Voltak visszatérő kifogások, például többen elégedetlenkedtek a kötelező és ajánlott irodalom összeválogatásával. Tartottam attól, hogy sokan hiányolni fogják, amiért nem írok fel képleteket a táblára vagy nem adok elő matematikai modelleket. Néhány diáknak valóban nem volt eléggé „technikai” az előadás-sorozat, de aránylag ritka volt ez a bíráló. Annál gyakoribb volt az ellenkező előjelű megjegyzés. Sokan éppen ezért jöttek szívesen az előadásaimra, és üdítőnek érezték a „próza” előadói stílust. Sokszor beleszóttam az előadásba személyes élményeket, első kézből szerzett megfigyeléseket. Néha filmekre vagy regényekre hivatkoztam, amelyekből érzékletes képet nyerhettek a hallgatók a kommunista rendszer jellegzetességeiről. Ezt a szélesebb horizontú megközelítést sokra becsülték a diákok, mert hitelessé tette a tőlük oly távol eső világról szóló beszámolót. Az is növelte az előadás meggyőző erejét, hogy a kérdésekre – sokszor nagyon személyes, kíváncsiskodó kérdésekre is – mindig őszintén feleltem.

Az a filozófia és módszertan, amelyre szóbeli előadásaim és a tananyagként használt írásaim épültek, sok tekintetben eltért attól, amit a legtöbb kurzuson oktattak a diákoknak. Ez nemcsak hogy nem riasztotta el őket, hanem éppen ebben rejlett előadásaim egyik vonzereje. Különösen azt méltányolták számos kérdőívben, hogy amit én tanítottam, az nem szűken vett közgazdaságtan volt, hanem magában foglalta a szocialista rendszer politikai struktúrájának, ideológiájának, társadalmi viszonyainak elemzését is. Valaha az integrált társadalomtudomány egyik legnagyobb egyénisége, Schumpeter tanított ezen a tanszéken – de most, fél évszázaddal később már elég ritkán találkozott a diák interdiszciplináris szemlélettel.

Noha az én előadásaim szelleme sokban különbözött másokétól, ez egyáltalán nem minősült kivételes jelenségnek. A Harvard Egyetem – az amerikai felsőoktatás sok más intézményéhez hasonlóan – hangsúlyozottan törekszik arra, hogy sokszínű legyen. Eltérő szellemi áramlatok, filozófiák, tudományos iskolák között választhat a diák.

Amartya Sen megosztotta idejét a közgazdasági és a filozófia tanszék között. Több éven át Robert Nozickkal vezetett közös filozófiai szemináriumot. Amikor Nozick

Anarchia, állam és utópia (Anarchy, State and Utopia) című művével feltűnt a filozófia égboltján, őt tekintették a libertariánus világnézet ragyogó új csillagának. Sen a politikai spektrum ellenkező oldalán állt: a szegénység, az éhezés problémáit kutatta, és feltétel nélkül igényelte az állam redisztributív szerepvállalását. Nézeteik különbözősége nem zavarta őket abban, hogy őszinte barátok legyenek, s éppen ez tette a közös szemináriumot szikrázóan izgalmassá.

A mi tanszékünkön belül is megtalálhatóak voltak a közgazdasági elmélet különböző áramlatai, s az egymástól nemcsak eltérő, hanem egymással keményen rivalizáló politikai nézetek képviselői. Itt tanított Steve Marglin, a radikális baloldali közgazdász, meg néhány régi vágású keynesista. Ugyanakkor közöttünk volt Robert Barro, aki nemcsak úttörő jelentőségű elméleti kutatásokat folytatott, hanem rendszeresen hozzászólt a napi gazdaságpolitika kérdéseire a legkonzervatívabb napilapban, a *Wall Street Journal*-ben. Egyik-másik tanár hosszabb-rövidebb ideig kormányzati szerepet vállalt, majd visszatért az egyetemre. Galbraith az én bekapcsolódásomkor már elmúlt nyolcvanéves, nyugdíjba vonult, de azért időnként bejárt a tanszékre (és az uszodában is rendszeresen láthattuk szálfatermetű, hórihorgas alakját). Nemcsak könyveivel tett szert óriási hírnévre, hanem azzal is, hogy Kennedy és Johnson elnökök közeli köréhez tartozott, és nagykövetként képviselte az Egyesült Államokat Indiában. Az undergraduate-diákok közgazdasági alapoktatását, ezt a grandiózus méretű szervezési és tanítási feladatot Marty Feldstein tartotta kézben. Ő a politika másik térfelén állott, éveken át Reagan elnök főtanácsadója volt. Kollégánk volt Larry Summers, amíg a tanítást fel nem cserélte a közszolgálatra: előbb a Világbank alelnöke volt, majd a Clinton-kormányzatban pénzügyminiszter-helyettes, s végül pénzügyminiszter. Amikor Clinton elnöksége véget ért, Larry Summers visszatért a Harvardra. Noha névlegesen megmaradt a közgazdasági tanszék tagjának, ő lett az egyetem elnöke. Akárcsak a filozófiai tanszéken, a közgazdasági oktatásban is akadt olyan tanárpáros – a konzervatív Robert Barro és a liberális Gregory Mankiw -, akik közös szemináriumukon egymással szemben álló nézeteket ütköztettek a hallgatók előtt.

Amiközben a tanításban, előadásokban, nyilvános szereplésekben sokszor éles volt a polémia, s a tanárokról köztudott volt, hogy a politikai spektrum más-más oldalával rokonszenveznek, sohasem fordult elő az eltérő politikai felfogások vagy világnézetek által gerjesztett szóváltás a tanári értekezleteken. A vita, a nézetek különbözősége nem zárta ki a termékeny együttműködést. Talán csak én csodálkoztam el ezen, mindenki más természetesnek tartotta.

(Kornai János: *A gondolat erejével – Rendhagyó önéletrajz. Osiris, Budapest, 2005. 302–307 és 310–312. oldal*)